

LA HISTÒRIA DELS JUEUS EN EL “VIAGE LITERARIO”, DEL P. JAUME VILLANUEVA

per Jaume Riera i Sans

Una lectura atenta del *Viage Literario a las Iglesias de España*, del P. Jaume Villanueva, m'ha procurat la sorpresa de trobar-hi més de cent referències útils per a una història dels jueus, repartides en disset dels seus 22 volums.¹ No era gens previsible. El *Viage Literario* del P. Villanueva, que tothom ha vist citat en una infinitat de treballs d'erudició, es troba avui relegat al panteó polsós de les velles obres tingudes per caducades, con la *Marca Hispánica*, l'*España Sagrada*, les *Memorias* de Capmany, i els mateixos Zurita, Diago, Pujades, Masdeu i tants altres barons il·lustres de contorn esborradís. Dins la producció bibliogràfica actual, com si fos un axioma consensuat, flota el convenciment que les obres elaborades durant els segles XVI-XIX han estat ben aprofitades pels historiadors que ens han precedit i serveixen únicament per a notes a peu de pàgina.

Aquest axioma, aplicat al V.L. en relació a alguns temes, i a la història dels jueus en concret, no és vàlid. El benemèrit Amador de los Ríos —aquest sí, ben caducat— no va pas llegir sencer el V.L., perquè en cita només quatre volums, i ni d'aquests no aprofita íntegrament les notícies que contenen². I Fritz Baer, també és segur que no el va repassar, perquè no el posa a la bibliografia del seu recull documental i el menciona tan sols en cinc ocasions.³ Bé es pot dir, doncs, sense paradoxa, que el V.L., redactat entre 1803 i 1821, i publicat entre 1803 i 1852, encara conté notícies “inèdites” sobre els jueus. Enumerar-les totes i **comentar-ne algunes és el que em proposo de fer a les pàgines** que segueixen, perquè no serà gens inútil, em penso, després de gairebé dos

segles, tenir a mà tot allò que el P. Villanueva va dir i publicar sobre els jueus catalans.

Que Amador de los Ríos no llegís amb detenció tots els volums del V.L. es comprèn per la seva dedicació professional a la cultura castellana. Malgrat que la paraula *España* es repeteix al títol de cada volum, la realitat és que el P. Villanueva visità exclusivament les esglésies i les diòcesis de parla catalana, des de Xàtiva fins als Pirineus, i des de Roda d'Isàvena fins a Mallorca, insisteixo, *exclusivament*, sense fer mai cap referència directa a la història castellana. No calia esperar, doncs, que un catedràtic de literatura espanyola de la Universitat de Madrid malgastés el seu temps amb històries de països marginals.

També és fàcil de comprendre que Baer no volgués concedir bel·ligrància al P. Villanueva ni a les notícies que reporta. Des dels seus primers treballs, Baer lluità per l'autonomia de la història dels jueus, sostraint-la a les influències dels punts de vista externs, i explicant-la sempre des d'una òptica jueva: s'entusiasrava comentant *taqanot*, i passava de llarg davant les constitucions sinodals. Poca delectança podia trobar, doncs, en la lectura de les cartes erudites d'un frare dominicà, natural de Xàtiva, que a principi del segle XIX visità els arxius eclesiàstics cercant informació per a una història de la litúrgia espanyola.⁴

Efectivament, el P. Villanueva inicià el seu viatge, el setembre de 1803, pensionat amb una comissió oficial del ministre Ceballos per recopilar material, notícies i documents que havien de servir al seu germà, Joaquim Llorenç Villanueva, per escriure la història del ritual i de les pràctiques litúrgiques particulars de les esglésies espanyoles. Ho explica al pròleg del primer volum, i ell mateix en parla sovint, d'aquesta futura història de la litúrgia; tant, que alguns lectors superficials han arribat a pensar i afirmar que el V.L. contenia el material recollit amb aquest objecte, i era el fruit o el resultat directe de la comissió ministerial.

No és ben bé així. Un cop iniciat el viatge, estant ell a Sogorb, la comissió fou ampliada o reformada, estenent el seu objecte a la recollida de qualsevol document, en el sentit més ample de la paraula, que a criteri del P. Villanueva merèsqués ser copiat i publicat, formant un diplomatarí singular. Com diu el seu primer biògraf, la nova comissió s'estenia "a todos los ramos de la literatura, con el loable fin de registrar y formar una colección de documentos y noticias importantísimas para la ilustración de nuestra historia eclesiástica, y aun de la política y literaria". Amb altres paraules, i amb més modèstia, ho expressava el mateix autor: "Mi querido hermano: Ya sabes que el plan y objeto de mi viaje es recoger los monumentos de la historia existentes todavía en nuestros archivos" (12, 1). Aleshores succeí, però, com passa ara, que no es trobaren els diners per a la publicació del diplomatarí, i enmig del seu viatge ja es lamentava

de “ver nuestra colección diplomática abandonada, después de haber preparado tres tomos en folio, a costa de inmensos sudores en Segorbe, Tortosa, Tarragona, Barcelona i Vique” (12, 60). El V.L., doncs, tampoc no es pot assimilar completament al fruit de la nova comissió: a la biblioteca de la Real Academia de la Historia de Madrid hi ha dipositats lligalls amb còpies de documents que no foren impresos en cap dels 22 volums del V.L.⁵

L'obra de què ara parlem fou concebuda i realitzada sense posar-la en funció de res més, com un objectiu en ell mateix. Es podria descriure, en poques paraules, dient que és un conjunt de cartes sobre temes d'erudició, o temes erudits tractats en forma epistolar, acompanyats de documents històricament interessants. La primera comissió del ministre Ceballos, i les pensions ulteriors, no hi tenen cap més relació que haver fet possible al seu autor un escorcoll a fons dels arxius reials i eclesiàstics, la redacció de les cartes erudites, la còpia dels documents que trobava interessants, i la impressió de les unes i dels altres (només fins al volum 10, entre 1803 i 1821; els dotze darrers havent estat publicats pòstumament, entre 1850 i 1852, a càrrec de l'Acadèmia de la Història).

La història eclesiàstica, doncs — no la litúrgica, com ja he dit —, és el tema central i gairebé únic de les cartes, i aquells que han fullejat alguna vegada els volums del V.L. en recorden sobretot els episcopologis, els abaciologis, les descripcions de manuscrits, i uns llargs apèndixs de documents heterogenis en lletra menuda. Tot això hi és, però ens equivocaríem llastimosament si consideràvem el P. Villanueva com un historiadoreclesiàstic qualsevol.

El P. Villanueva tenia un sentit global de la història, i sense desviar-se gens del tema central de les seves investigacions, que és, certament, la història eclesiàstica, mantenia els ulls oberts a qualsevol detall que pogués aportar llum a la comprensió més exacta de tots els fets passats, tant civils com religiosos. A més de redactar abaciologis i descriure missals, el P. Villanueva remarca quan comença a aparèixer la localitat en la data dels documents (11, 78), s'interessa pels inicis del tractament de *mages-tat* (18, 41), cerca l'antiguitat del corònim *Catalunya* (13, 19), anota com es comptaven les hores antigament a Girona i a Mallorca, perquè no era igual arreu (22, 103 i 244-248), i compara les tres llotges de Mallorca, València i Barcelona, no cal dir, després d'haver-les visitat (22, 243). Tot això sense deixar de recollir noms d'obscurs escultors del segle XVI (12, 177), copiar documents paròdics (17, 304-305), reproduir segells amb inscripcions en àrab (12, 181), i interessar-se per un tractat d'artilleria de la generació precedent a la seva (14, 169-170). En aquest afany per **abastar la universalitat dels coneixements històrics dels Països Catalans**, el P. Villanueva, desgraciadament, no ha tingut seguidors ni imitadors.

Amb el to lleuger i simple de les seves cartes, i amb l'èmfasi que posa en la descoberta de notícies als arxius i biblioteques que va visitant, el P. Villanueva fa la impressió com si aleshores mateix comencés a informar-se, com si tot li vingués de nou, i hagués iniciat el seu itinerari amb un vernís d'il·lustració. Res més lluny de la veritat. L'any 1803, el P. Villanueva tenia 38 anys, ja era un paleògraf i diplomatista consumat, i se sabia de memòria, per dir-ho així, no solament les cròniques antigues i modernes, sinó els 532 documents de la *Marca Hispanica*, que tan sovint discuteix, els de la *Histoire de Languedoc*, les actes de concilis publicades per Martène i pel cardenal Aguirre, els bul·laris dels ordes religiosos, la *Bibliotheca Hispana* de Nicolás Antonio, els *Acta Sanctorum* dels bol·landistes i totes les obres de referència de què es disposava al seu temps.

Abans de començar el seu viatge, el P. Villanueva tenia format i documentat el seu judici sobre una infinitat de temes històrics, i sabia molt bé l'estat de coneixements generals i particulars que tenien i podien tenir els seus coetanis. D'ací que tan sovint faci la impressió d'entretenir-se en menudalles. Quan ell s'entreté en alguna cosa o creu que algun document és digne de còpia i publicació, podem assegurar que es tracta d'algun descobriment important. Si alguna vegada no ens ho sembla o creiem que s'atura en detalls d'erudició poc útil, és que ignorem les conseqüències que ell sabia que se'n derivaven o se'n podien treure. Per desgràcia, clares vegades fa comentaris personals als documents que publica (una excepció és el del vol. 22, 5-6), i així, en certa manera, el V.L. esdevé un llibre escrit en clau, on l'autor sovint pica l'ullet al lector sol·licitant complicitat i confiant que entendreà les seves intencions i voldrà compartir els seus punts de vista.

Ja a la primera carta del primer volum, per exemple, transcriu un breu de Calixte III que autenticava una sèrie de relíquies que l'any 1457 enviava a la col·legiata de Xàtiva, on havia estat batejat (1, 18-20). El P. Villanueva no li posa adjectius i deixa que els lectors descobreixin per ells mateixos la importància del document. Tant li fa que els més superficials pensin que ell s'hi interessa perquè és una butlla adreçada a la seva població nadiua, la mateixa de Calixte III, i s'arrisca fins i tot a donar peu que alguns creguin que volia conservar la llista de relíquies estrafolàries que relaciona, com la sang i greix de Sant Llorenç, i la llenya que serví per rostir-lo sobre les graelles. Com que el P. Villanueva no era xovinista ni beat, podem endevinar que la butlla li interessà, fins al punt de copiar-la i imprimir-la, per una sola clàusula: la clàusula on Calixte III desacredita la seva autoritat pontifícia, manant que les relíquies siguin tingudes, literalment, com a *vere, perfecte et indubitate reliquie, auctoritate presentium in Domino Jesu, cuius in terris, quamvis immeriti, vices*

gerimus; manant, a sobre, que siguin venerades per tots els fidels (“ab omnibus fidelibus volumus, precipimus et mandamus devote, reverenter et pura mente recipi, venerari et honorari”).

També sense comentaris, com si fos un document adotzenat, el P. Villanueva publica íntegra una constitució o estatut decretat pel bisbe de Mallorca, Antoni de Galiana, l’any 1373 (22, 253-254). El bisbe hi mana als seus preveres, sota pena de deu lliures i d’excomunió —en aquest ordre!—, que esperin tres dies a administrar el baptisme als jueus adults, dient que així convé per explorar convenientment la voluntat dels catecúmens, perquè estiguin més ben informats sobre la doctrina cristiana, i perquè ho disposen els cànons antics. Tot molt correcte, a primera vista, si no fos que aquest estatut o manament episcopal sobre l’observança estricta de la disciplina eclesiàstica fou impetrat per infidels (“crebra supplicacione aljame judeorum Majoricarum pulsati”), i publicat pel bisbe accedint expressament a la súplica de l’aljama (“cupientes justa petentibus assensum non denegari”). Ben lluny de tractar-se d’un document adotzenat, és un document completament extravagant: un manament episcopal d’observar els cànons, fet a instància dels infidels i cobrant-ne diners a canvi, com si fos una concessió graciosa.

En un altre moment, el P. Villanueva també copia, qualificant-la de “documento curioso”, la llicència donada pel vicari general de Vic als jueus de Tàrraga per reedificar la sinagoga, derruïda per un aiguat (7, 270-272). Per poc que hom s’aturi a meditar-la, es veu de seguida que no es tracta tampoc d’un document rutinari. Ben al contrari, és una mostra directa i eloqüent del progrés cancerós del Dret Canònic, que acaparava fonts d’ingressos, invadia l’esfera del poder secular (a qui corresponia, si de cas, atorgar llicències per construir sinagogues), i actuava en flagrant contradicció amb la missió pròpia de l’Església. I el mateix es podria comentar respecte de l’excomunió fulminada pel bisbe de Vic, l’any 1255, que el P. Villanueva també copia. El bisbe hi posa en joc tot el seu poder espiritual (“auctoritate Dei omnipotentis et beatorum Petri et Pauli apostolorum et nostra”) per llançar fora de l’Església, no solament els qui es neguessin a acceptar la moneda que ell havia fet batre i a donar-li curs legal, sinó els qui usessin moneda batuda per una altra autoritat (6, 244-245). Amb l’Evangeli a la mà, la butlla de Calixte III, la llicència del vicari general de Vic i l’excomunió del bisbe són absurdes, i és per això, cal suposar, que el P. Villanueva les copià i les féu imprimir: són documents que valen per trenta lliçons d’història.

El *Viage Literario* s’ha de llegir a poc a poc, meditant-lo, sabent per endavant que no hi ha cap informació irrellevant, i encara menys inútil. Els documents que es troben en apèndix a tots els volums són, sense excepció, importants i fonamentals. Ho diu el mateix P. Villanueva, per

si no ens n'adonàvem: “Mi objeto ha sido siempre copiar documentos importantes” (21, 43). Importants i fonamentals, això sí, per a qui tingui, com ell, una preocupació per la història global, i tant d'interès trobi a llegir la constitució de Ferran I contra els jueus de Mallorca (22, 258-264), com la correspondència literària entre Arnau Descós i fra Bernat Boïl (22, 234-237), les Constitucions de la Pau i Treva de 1225, més completes que a la còpia publicada per Baluze (13, 307-313), l'ofici litúrgic de sant Carlemany, compost el segle XIV (14, 267-269), els Costums de Lleida (16, 160-196), l'acta de la Disputa de Barcelona (13, 332-335), el procés sobre la conveniència de continuar la catedral de Girona amb una nau única (12, 324-338), i diversos centenars de documents bàsics per a la història dels Països Catalans.

Inseguint, doncs, els criteris valoratius de l'autor del V.L., farem en primer lloc l'enumeració cronològica dels documents copiats *in extenso* als apèndixs dels volums. Són més de cinquanta; amb el benentès, és clar, que ara ens limitem a aquells que mencionen els jueus directament o incidentalment i que caldrà aprofitar quan es faci una nova història dels jueus al nostre país. En nota remeto a publicacions ulteriors dels mateixos documents, amb la finalitat que es pugui veure, per contrast, quins són els que encara estan “enterrats” al *Viage Literario*.

- Any 1068. Constitucions conciliars dels bisbes de la Narbonesa, reunits a Girona sota la presidència del cardenal legat. Disposen que les terres adquirides pels jueus satisfacin els delmes a les esglésies parroquials de la seva demarcació (13, 263).⁶
- Any 1078. Constitucions conciliars dels bisbes de la Narbonesa, reunits a Girona sota la presidència del cardenal legat. Disposen novament que les terres cultivades pels jueus satisfacin els delmes a les esglésies parroquials de la seva demarcació, com si fossin cultivades per cristians (13, 265).⁷
- Any 1092, 17 d'abril. Donació feta pel comte d'Urgell al monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, de diversos béns immobles situats a la ciutat de Balaguer, entre els quals una almúnia i horts que havien estat de Jucef Cavaller (12, 211-212).⁸
- Any 1160, 9 de juny. Establiment fet pel comte Ramon Berenguer IV al seu alfaquim Abraham, d'uns banys a Barcelona, en exclusiva (18, 294).⁹
- Any 1197, 7 d'agost. Breu de Celestí III confirmant els béns donats pels reis Alfons i Sança a l'església de Tortosa, entre els quals esmenta els jueus (5, 272-273).
- Any 1199, 10 de juny. Venda feta per la viuda i els fills de Bonastruch Alfaquim a Guillem Durfort, dels seus drets sobre els banys de Barcelona, pel preu de 3.000 sous (18, 295-296).

- Any 1199, juny. Donació feta pel rei Pere a Guillem Durfort de les dues terceres parts que té en els banys de Barcelona, i confirmació de la venda anterior (18, 296-297).
- Any 1225, 28 d'abril. Constitucions de Pau i Treva a Catalunya, amb inclusió dels jueus, sancionades per Jaume I en una assemblea celebrada a Tortosa (13, 307-313).¹⁰
- Any 1228. Rúbrica de les Costums de Lleida sobre el jurament dels jueus (16, 185).¹¹
- Any 1229, 31 de març. Manament de Jaume I limitant les usures dels jueus al bisbat de Girona, prohibint la cohabitació de cristians amb jueus, i reiterant les constitucions sobre jueus promulgades a la cort de Barcelona (13, 316-317, descrit a 13, 166-167).¹²
- Any incert, entre 1238-1247. Constitucions sinodals fetes pel bisbe de Lleida, Ramon de Siscar. Prohibeix sota excomunió als clergues que deixin als jueus i usurers, en penyora, els ornaments o llibres de les esglésies; mana als sacerdots que excomuniquin els carnisers que permeten que els jueus degollin animals no destinats al seu consum, i mana excomunicar els cristians que fan de servidors, criades o dides dels jueus, i que tothom se n'aparti, més que si fossin jueus (16, 302-303 i 307).¹³
- Any 1244, primer de març. Constitucions sinodals fetes pel bisbe de Barcelona, Pere de Centelles. Disposa que els preveres indueixin els fidels, quan es trobin malalts, a cridar abans el capellà que el metge, i abstenir-se d'acudir a metges jueus (17, 343).
- Any 1247, 11 de juny. Protecció especial atorgada per Jaume I als jueus que s'estableixin a Mallorca, Barcelona o València, i en particular a Salomó de Sigilmesa i a la seva família (22, 327-328, comentada a 22, 250-251).¹⁴
- Any 1249, 6 de juliol. Privilegi atorgat per Jaume I als ciutadans de Mallorca, limitant les usures dels jueus a quatre diners per lliura al mes (22, 301, segons una versió catalana antiga).¹⁵
- Any 1250, 10 de maig. Confirmació general dels privilegis atorgats per Jaume I als jueus de Mallorca, i en especial les seves cases, l'administració pròpia de justícia en causes civils i en delictes menors, la presumpció de bona fe en l'acceptació de les penyores per préstecs, un termini clar a les moratòries concedides als seus deutors, i la invalidesa del testimoni del cristià contra el jueu sense el testimoni d'un altre jueu (22, 328-330).¹⁶
- Any 1251, 20 d'agost. Privilegi atorgat per Jaume I als ciutadans de Mallorca limitant les usures dels cristians, jueus i sarraïns, a quatre **diners per lliura al mes, sense que la usura pugui excedir mai el capital** (22, 302, segons una versió catalana antiga).¹⁷

- Any 1252, 8 de maig. Confirmació general dels privilegis atorgats per Jaume I als jueus de Mallorca, i en especial els de 1247 i 1250; tot concedint-los, a més, la redacció de *ketubbot* en hebreu, la pena de 12 morabatins als esclaus dels jueus que prenguin baptisme fora de Pasqua, Pentecostès i Nadal, i la prohibició a cristians i sarraïns de damnificar el seu cementiri (22, 330-331).¹⁸
- Any 1254, 15 de setembre. Privilegi atorgat per Jaume I als jueus de Mallorca de no inculpar la col·lectivitat per delictes usuraris dels singulars, no permetre enquestes fiscals sobre els seus negocis i béns, i invalidar les moratòries concedides als seus deutors (22, 331-332).¹⁹
- Any 1263. Acta de la disputa pública de fra Pau Cristià amb mestre Mossé de Girona (13, 332-335).²⁰
- Any 1265, 12 d'abril. Carta d'indemnitat o absolució atorgada per Jaume I a Bonastruc Saporta, mestre jueu de Girona, per les blasfèmies de què l'inculpaven alguns frares predicadors (13, 336-337, descrita a 13, 186-187, i al·ludida a 17, 219).²¹
- Any 1273, 20 d'agost. Privilegi atorgat per Jaume I als ciutadans de Mallorca perquè els nobles i els jueus, quan siguin detinguts, estiguin en una estança a part de la presó comuna (22, 312, segons una versió catalana antiga).²²
- Any 1275, 12 de març. Privilegi atorgat per Jaume I als ciutadans de Mallorca prohibint que els jueus prestin diners sobre penyores lliurades per esclaus, sota pena de perdre les penyores, restituïdes als seus propietaris (22, 314, segons una versió catalana antiga).²³
- Any 1276, 12 de setembre. Privilegi atorgat per Jaume II als ciutadans de Mallorca disposant que en els conflictes derivats de préstecs usuraris el cristià no sigui obligat a jurar l'observança de l'estatut reial (22, 317, segons una versió catalana antiga).²⁴
- Any incert, entre 1257-1282. Constitucions sinodals fetes pel bisbe de Lleida, Guillem de Montcada. Disposa que es publiquin com a excomunicades les cristianes que fan de dides als jueus o estan al seu servei, i s'amonesti els fidels que quan es trobin malalts no cridin jueus o sarraïns, ni en rebin medicines, ni es banyin als mateixos banys (16, 314-315).
- Any 1300, 18 de març. Privilegi atorgat per Jaume II de Mallorca als jueus de la Ciutat sobre l'estabilitat del nou call i de la sinagoga (22, 332-333).²⁵
- Any 1301, 30 d'agost. Privilegis i franquícies atorgats per Jaume II de Mallorca als ciutadans de Menorca. Els concedeix que els jueus i sarraïns no puguin prendre d'usura més de quatre diners per vint sous al mes, encara que haguessin pactat una altra cosa, sense que la usura pugui excedir el capital, i també que els esclaus no puguin manllevar diners a jueus sota penyores (21, 211 i 215).²⁶

- Any 1311, 22 de juny. Carta de seguretat donada pel rei Sanç als jueus de Mallorca, com els l'havia donat el seu pare, de no expulsar-los dels seus dominis a imitació del rei de França (22, 333-334).
- Any 1311, 18 de novembre. Constitucions sinodals del bisbe de Tortosa, Francesc de Paolac. Prohibeix als clergues de la ciutat que els dies de festa facin coure el pa o la vianda als forns dels jueus o dels cristians (5, 296).²⁷
- Any 1323, 19 de maig. Constitucions sinodals del bisbe de Lleida, Ponç de Vilamur. Excomunica els cristians que cohabitaven amb jueus (17, 239).
- Any 1323, 7 de juliol. Privilegi atorgat pel rei Sanç als jueus de Mallorca confirmant el trasllat de la capella de Santa Fe fora del call (21, 300-302, descrit a 21, 182).²⁸
- Any 1324, 2 de gener. Decret del rei Sanç prohibint que la capella de Santa Fe, ex-sinagoga, tornés mai més a servir per al culte jueu (21, 302-303, descrit a 21, 183).
- Any 1325, 31 de maig. Constitucions sinodals del bisbe de Lleida, Ramon d'Avinyó. Excomunica els cristians que assisteixen a les festes de circumcisió i noces dels jueus, i les cristianes que conviuen amb jueus; i disposa que cada any, a les localitats on resideixin jueus, tals cristianes siguin publicades com a excomunicades (17, 247).
- Any 1328, 5 de març. Carta de l'infant Felip, regent el regne de Mallorca, als oficials reials de la Ciutat, manant-los que impedeixin que els jueus menors de set anys siguin batejats per força, i els adults també, i que indueixin els cristians a fer batejar els fills dels seus esclaus (21, 303-304, comentat a 21, 183-184).²⁹
- Any 1328, 29 d'octubre. Constitucions sinodals del bisbe d'Urgell, Arnau de Llordà. Es reserva l'absolució d'alguns pecats greus, entre els quals el de copular amb jueva, sarraïna o bèstia (121, 307).
- Any 1346, 21 de juliol. Llicència donada pel vicari general de Vic als jueus de Tàrrrega per reedificar la sinagoga, derruïda per un aiguat (7, 270-272).
- Any anterior i pròxim a 1350. Cronicó d'un còdex de la Catedral de Tortosa amb tres notícies de jueus referides, sembla, a terres ultrapi-rinenques: la detenció dels jueus (francesos?) l'any 1306, la seva tornada l'any 1316, i la mort dels jueus de Tolosa l'any 1320 (5, 235 i 236).
- Any 1359. Constitucions sinodals del bisbe de Tortosa, Joan Fabre. Disposava que els jueus i sarraïns satisfessin els delmes, i també les primícies, de les terres que cultiven (5, 352-353).
- Any 1373, primer de juny. Constitució dictada pel bisbe de Mallorca, Antoni de Galiana, a instància de l'aljama de jueus. Mana guardar

l'espai canònic de tres dies per a l'administració del baptisme als jueus (22, 253-254, descrita a 22, 13).³⁰

- Anys 1372-1408. Notícies consignades pel notari Mateu Salzet de Mallorca als seus protocols (recopilades pel mateix P. Villanueva en forma de cronicó: 21, 218-247). Es refereixen a jueus:

12 d'agost de 1381. Fou cremat a Mallorca el jueu Saydó David per haver tingut accés carnal a una monja de l'ordre de santa Clara. La monja també fou ajusticiada (21, 219).

2 d'agost de 1391. Es mogué avalot contra els jueus de Mallorca. Fou precedit pels avalots de Sevilla, Castella i València, i seguit pels de Barcelona i altres llocs. El provocaren forans i hi moriren tres cristians i uns 300 jueus. El dia 9 es congelaren els deutes i crèdits dels jueus (21, 223-224).

11 d'octubre de 1392. Fou publicada a Mallorca la remissió general que el rei Joan atorgava per l'avalot de l'any anterior contra els jueus (21, 225).

4 de febrer de 1407. Fou executada la sentència de mort contra el convers Jaume de Galiana, que per dues vegades havia renegat el cristianisme. L'execució es retardà per conflictes de l'autoritat secular amb l'autoritat eclesiàstica (21, 246).

- Any 1391. Relació oficial de l'avalot contra els jueus de València, ocorregut el dia 9 de juliol i següents, redactada per l'escrivà del Consell; més cinc cartes dels jurats, senceres o fragmentàries, sobre el mateix episodi (2, 173-185).³¹
- Any 1413, 20 de març. Constitució dictada per Ferran I contra els jueus de Mallorca (22, 258-264, mencionada a 22, 52).³²
- Any incert, posterior a 1413. Fragment inicial d'una versió catalana del tractat de Jeroni de Santa Fe contra els jueus, sobre la vinguda del Messies (15, 336-353).³³
- Any incert, poc anterior a 1427. Cronicó d'un còdex de la catedral de Girona amb la notícia d'haver ocorregut la persecució contra els jueus de la ciutat el dia 10 d'agost de 1391 (12, 285).
- Any incert, posterior a 1434. Text en català de la resposta donada per rabí Issach de Sigilmesa a rabí Samuel de Fes, sobre la vinguda del Messies (2, 216-223).³⁴
- Any incert, dins el segle xv. Noticiari d'un còdex de l'arxiu municipal de Lleida, que recorda l'avalot contra els jueus de la ciutat ocorregut el 13 d'agost de 1391 (16, 246-250).³⁵

Aquests cinquanta que he indicat, per ordre cronològic, són els documents amb valor substantiu publicats íntegrament pel P. Villanue-

va en els apèndixs del seu *Viage Literario*. Indubtablement, el consagren com un dels peoners més destacats de la història documental catalana, també en història dels jueus.

Com ja s'endevina, el P. Villanueva no es limità a copiar documents interessants, de jueus i de totes menes. Ell fou el primer a remarcar la importància excepcional del llibre de privilegis de l'aljama de Mallorca, al seu temps en poder del Sr. Antoni-Ignasi de Pueyo (22, 233 i 250). Tenia la intenció de copiar-lo íntegrament, però li mancà temps i en transcriví i publicà solament els sis documents que ja he enumerat (22, 327-334). També remarcà el text del jurament que prestaven els jueus o, més exactament, el fragment bíblic, escrit en hebreu, sobre el qual juraven, que descobrí en un còdex de les Franquícies de Mallorca que posseïa el mateix patrici mallorquí, marquès de Campofranco (22, 233).³⁶ Fou el primer a indicar l'existència de les *Paraules de savis e de filòsofs*, de Jafudà Bonsenyor, obra ignorada per Nicolás Antonio i per Pérez Bayer, que trobà manuscrita al convent de dominicans de Barcelona (18, 176).³⁷ També assenyalà la versió catalana de les *Taules astronòmiques* de Jacob ben David Bonjorn, de la biblioteca del monestir de Santes Creus (20, 124-125),³⁸ el procés inquisitorial contra Salomó Alatzar, metge jueu de Morvedre, de l'any 1351, arxivat al convent de dominicans de Barcelona (11, 120),³⁹ més un original de la butlla de Benet XIII, vist a l'arxiu capitular de Tortosa, on encara es troba (5, 104-105).⁴⁰

No estranyarà ningú, després de tot això, que el P. Villanueva també posés atenció a les restes arqueològiques dels jueus, i transcrivís inscripcions en lletres hebrees: fou el primer a publicar les dues làpides sepulcralcs de Tarragona, que li va interpretar Fèlix Torres Amat (20, 100-105), i descriu els dos bordons o *rimmonim* conservats a la catedral de Mallorca, que no va saber datar ni llegir correctament (22, 249-250).⁴¹ També anota un document de 1207 que ja menciona el Montjuïc o fossar dels jueus de Girona, i expressa que allí es trobaven fragments d'inscripcions en hebreu (14, 199).⁴²

Res del que ara estem assenyalant no respon a un pla prefixat. Tampoc no diu enlloc el P. Villanueva que pensés fer un catàleg d'obres de polèmica antijueva, però s'endevina que tenia el tema molt present i li dedicava atenció, perquè, com he dit, copià i publicà l'acta de la Disputa de Barcelona, que trobà en un cartulari de la cúria episcopal de Girona (13, 332-335), la versió catalana de la carta de resposta de rabí Issach a rabí Samuel (2, 216-223), i la versió catalana del tractat de Jeroni de Santa Fe sobre la vinguda del Messies (15, 336-353). Quant a llibres doctrinals, en llatí, recorda una edició de la carta del bisbe Sever de Menorca (21, 32), remarca un còdex amb les actes de la Disputa de Tortosa, conservat a la biblioteca capitular de Girona (12, 120),⁴³ un

fragment de la carta de rabí Samuel, vist al convent de caputxins de la mateixa ciutat (14, 175),⁴⁴ el tractat *Contra perfidiam judeorum* de fra Bernat Oliver, que es trobava a l'abadia de Sant Cugat del Vallès (19, 29),⁴⁵ i el *Pugio Fidei* de fra Ramon Martí, més els *Dialogi* de Pere Alfons, existents a la biblioteca de Santes Creus (20, 122).⁴⁶ En castellà, esmenta únicament la traducció de la carta de rabí Samuel, feta a Orà, l'any 1602, per fra Alonso de Esquivel, aleshores conservada al convent de dominicans de Barcelona (18, 195-197).⁴⁷ I en català, els manuscrits d'on treu els dos textos que publica (2, 132-133, i 15, 178), un exemplar del *Bisbe de Jaén* (18, 214-215),⁴⁸ i la *Disputa del bisbe de Jaén*, amb altres textos més o menys polèmics, del convent de carmelitans descalços de Barcelona (18, 215-221).⁴⁹

Un altre tema, directament relacionat amb els jueus, que el P. Villanueva tractà prou extensament i després no ha estat recollit per ningú (vull dir en relació als jueus), és el de la festa litúrgica del miracle anomenat *Passio Imaginis*. Era una festa coneguda amb el nom de Sant Salvador, i l'Església catòlica la celebrava, i la celebra encara avui, el dia 9 de novembre, anunciant-la al *Martirologi Romà* amb aquestes paraules: "Beryti in Syria, commemoratio Imaginis Salvatoris que, a judeis crucifixa, tam copiosum emisit sanguinem ut orientales et occidentales Ecclesie ex eo ubertim acceperint".

El P. Villanueva s'hi interessà perquè a la parròquia de Sant Salvador de València es mantenia fervorosament i inconcussament la tradició que la imatge del crucifix que s'hi venerava era la mateixa que els jueus havien intentat profanar a Beirut, afegint-hi, fantasiosament, que la imatge havia arribat per mar l'any 1250 i havia remuntat el Túrria fins a tocar les muralles de la ciutat. El P. Villanueva li dedica tota una carta, aportant-hi els seus judicis documentats (1, 117-132), i en diversos indrets del seu itinerari va anotant-ne referències: la instauració de la festa a la diòcesi de Tortosa, en un sínode presidit pel bisbe Francesc de Paolac, l'any 1311 (5, 94 i 294), la seva celebració a la diòcesi de Barcelona en el segle XIV (7, 187), i l'existència d'una capella dedicada a Sant Salvador a la Seu de Mallorca (22, 14). La incidència d'aquesta festa litúrgica anual en la difusió de la llegenda de la profanació d'imatges per part de jueus encara està per estudiar.

Escampades al vol, al llarg dels volums, hi ha encara moltes notícies històriques, interessants i menudes, gairebé sempre segures i documentades. Insisteix en la constitució reial de 1228 que reprimia les usures dels jueus, ja publicada a la *Marca Hispanica*, i la relaciona amb l'assemblea de magnats que preparà la conquesta de Mallorca (13, 165 i 21, 39). Recorda la butlla *Declinante* de Gregori IX, que establia la Inquisició a la província tarraconense (19, 179).⁵⁰ Té present la constitució de Jaume I,

de 1243, en favor de la conversió dels jueus i moros (1, 40),⁵¹ i copia una vida antiga de sant Ramon de Penyafort on es diu que el rei Jaume li demanà que passés amb ell a Mallorca per fer-li de confessor i convertir-hi jueus i moros (18, 300). Anota que un sínode de Barcelona de 1300 disposà “que nadie vendiese misales a los judíos” (18, 6). Es refereix a una carta del rei de Mallorca, del desembre de 1301, citant el rector de Santa Eulàlia davant el bisbe coadjutor com a jutge d’un plet que tenia amb un jueu de l’aljama (21, 157).⁵² Menciona una autorització reial donada l’any 1303 perquè fossin enterrats dos jueus condemnats a mort que al darrer moment havien sol·licitat el baptisme (21, 160),⁵³ i un manament del mateix rei Jaume de Mallorca al seu lloctinent perquè no es tornessin a repetir els disturbis que un clergue havia provocat entrant a cases de jueus (21, 165).⁵⁴

Copia, tot passant, una notícia de la crònica de Guillem Mascaró sobre els assassinats de jueus comesos pels pastorells, l’any 1320 (18, 8-9), i una ordinació dels paers de Lleida, l’any 1350, prohibint als jueus tocar la vianda del mercat amb la mà (17, 18-19).⁵⁵ Esmenta un sínode celebrat a Segorb, l’any 1367, sota el bisbe Joan de Barcelona, on es dictà excomunió “contra los que coman carnes muertas por los judíos o beban de su vino” (3, 122).

L’episodi de la història dels jueus que captà més l’atenció del P. Villanueva són els avalots de 1391. Els de la ciutat de València, els explicà (2, 22-31) i en publicà els documents que ja ho relacionat abans (2, 173-185). Els avalots de Barcelona, els explicà pel seu compte a partir del dietari de Mascaró, avui encara inèdit (18, 20-22).⁵⁶ Per a Girona i Lleida, en publicà notes cronístiques (12, 285 i 16, 247) i els recordà (14, 24). Els de Mallorca, també els recordà (22, 32) i en publicà les notícies del notari Salzet (21, 223-224).

Menciona l’estada de fra Vicenç Ferrer a Barcelona, l’any 1409, “con las conversiones que a ella se siguieron de judíos y cristianos perdidos” (18, 28), i un saqueig de la sinagoga de Girona, l’any 1418, en ocasió del pas del legat pontifici per la ciutat (14, 29-30).⁵⁷ La Disputa de Tortosa també compareix al *Viage Literario*: parla d’un manuscrit de les actes a la biblioteca capitular de Girona (12, 120), i de la butlla de Benet XIII que clogué i culminà la Disputa, llegida en un original (5, 104), en una còpia conservada a Sogorb (3, 192), i en una versió catalana conservada a València (5, 146).⁵⁸ Creu equivocadament, seguint Zurita, que Andreu Bertran, bisbe de Barcelona i de Girona, era convers jueu (14, 31 i 18, 31).

Menciona unes disposicions dictades a Lleida, l’any 1436, sobre el senyal que havien de portar els jueus (17, 37).⁵⁹ Copia passatges de la *crònica llatina d’Andreu Alfonsello*, on s’indica que foren conversos de Girona els que induïren el rei Joan II, l’any 1463, a apoderar-se de les joies

de les esglésies per finançar la guerra (12, 267), i que “mestre Cresques” (Abnarrabí?) va predir un eclipsi de lluna i pronosticà, amb ell, la victòria de Joan II sobre la Generalitat, l’any 1471 (12, 273).⁶⁰ I anota, en darrer lloc cronològic, que els estatuts de puresa de sang s’introduïren al capítol de la Seu de Barcelona, l’any 1486 (18, 42), i al capítol de Lleida un segle més tard, l’any 1589 (17, 78).

Ja fora del terreny documental, el P. Villanueva es fa ressò de tradicions relacionades amb jueus, de vegades rebutjant-les, de vegades limitant-se a donar-ne constància. D’un cert cant litúrgic coral de la Seu de Mallorca, durant el temps d’Advent, que es considerava propi i singular, reporta una nota de principi del segle XVI que deia que es feia d’aquella manera per imitar el cant sinagoga (22, 180-181), i d’un carrer de Girona que portava el nom de “Saccimor” explica que és “palabra hebrea que significa *dolor y amargura*” (14, 188). Comenta amb una prudència admirable que l’enorme llanterner de la Seu de Mallorca no presenta indicis particulars que demostrin que procedeix d’una sinagoga de la ciutat, com es creia comunament (21, 119), i es burla càusticament, amb raó, de la creença unànime que el rellotge de la Torre de les Hores de la mateixa ciutat havia estat portat pels jueus expulsats de Jerusalem (22, 244). També es burla de la creença comuna dels gironins que la Torre Geronella es desplomà una nit miraculosament perquè els jueus prestaven diners sobre la seva fermesa, confiant que duraria fins a la fi del món (14, 179).⁶¹ Estant a Tarragona, tingué ocasió de contemplar una estranya pantomima, tinguda per antiquíssima, ballada a un ritme que sonava ti-tan, ti-tan. La tradició local relacionava la pantomima i el seu ritme amb els titans que es deia que havien poblat antigament la ciutat i construïren les muralles pretesament ciclòpies. El P. Villanueva, és clar, no admet un tal origen de la pantomima, pero afluixant el seu sentit crític, en altres punts tan agut i incisiu, fantasia que la dansa podria ser pròpia dels jueus que, segons testimoni d’al-Idrisí, havien donat a Tarragona la fama de “ciutat dels jueus” (20, 69-71).

Finalment, no voldria acabar aquest repàs bibliogràfic d’informació positiva, sense assenyalar algunes dades d’informació negativa que també conté el *Viage Literario*. Hi ha moltes informacions negatives que no són gens òbvies, i una absència pot ser tan significativa, o més, que una presència.

Qui llegeixi amb atenció els documents del V.L. es veurà qüestionat, segurament, pel fet que el comte Ramon Berenguer IV, pocs dies després de la conquesta de Lleida, donés a la Seu totes les mesquites de la ciutat, sense dir res de les sinagogues dels jueus (16, 251). Tampoc no sembla “normal” que en la donació de Tarragona feta per l’arquebisbe al mateix comte, l’any 1151, no es mencionin els jueus, ni entre les rendes donades

ni entre les excloses (19, 275-279). I caldria trobar una explicació satisfactòria a la manca d'al·lusions a jueus en uns capítols d'interrogatori de visita pastoral, també de Tarragona l'any 1372, perquè no deu ser casual que no s'hi hagués pensat (18, 189-191).

Tampoc no deu ser casual que si el P. Villanueva cercà, descobrí i publicà inscripcions romanes i àrabs inèdites a Tortosa (5, 149-157), no digui ni mitja paraula sobre la famosa inscripció trilingüe, publicada per primera vegada a París, l'any 1860. Si el P. Villanueva n'hagués tingut coneixement, cal suposar que no hauria deixat de remarcar-la. El seu silenci sobre una inscripció tan fora de sèrie fa de molt mal valorar, i podria ser fortuït; amb tot, confio que algun dia es podrà demostrar documentalment per quina raó no la va veure l'any 1803 ni en podia parlar. El cert és, però, que no en diu res, i convindria molt, quan es parla de la inscripció, suposadament descoberta abans de 1747, recordar aquest silenci, que pot valer tant com una dada negativa.

Tampoc no trobem al V.L. cap document que mencioni jueus residents a Catalunya abans de la constitució conciliar de l'any 1068, tot i que la recerca del P. Villanueva s'estenia i remuntava fins al segle X (15, 54). Pròpiament, en aquest punt, no es tracta d'una dada negativa o d'un silenci documental. Els bisbes de la Narbonesa reunits a Girona, l'any 1068, declaren expressament que s'ha produït una immigració recent de jueus ("... antequam judei huc advenirent"). Els historiadors moderns, imbuïts de prejudicis interessats, s'han obstinat a donar per certa i comprovada una presència continuada de jueus a Catalunya, des de l'època romana fins a l'expulsió, i han deixat de banda, fins a oblidar-la completament, la informació incòmoda procurada per la constitució conciliar de 1068. Quan els prejudicis i els tòpics intocables s'hauran esvanit, potser reconeixem que el P. Villanueva encertà a descobrir, sense proposar-s'ho directament, la primera menció dels jueus, i que la presència visible i pública de jueus a la Narbonesa i a la Catalunya comtal comença en la generació de 1068.

Enlloc del V.L. tampoc no es troba cap menció de l'expulsió general de l'any 1492, ni la més lleugera al·lusió als jueus funcionaris de l'administració reial durant els segles XII i XIII. És un silenci que també invita a la reflexió, perquè no podem admetre que el P. Villanueva ho ignorés, ni deu ser per atzar que no en digui res. Totes dues coses tenen un relleu tan gran a la historiografia actual, i s'hi ha posat tan d'èmfasi transcendental, que el silenci complet del V.L. hi fa un contrast estrident. Tampoc no sembla fàcil d'explicar, aquest silenci. Algun dia, potser, quan la història dels jueus hagi tornat als seus límits justos, sense la importància desorbitada que avui se li concedeix, es veurà natural i congruent que el P. Villanueva no prestés atenció als funcionaris jueus ni a la seva

expulsió: dins una ampla visió de la història, són fets que no passen de la categoria de simples anècdotes.

NOTES

1. Per a les indicacions bibliogràfiques de cada volum, que ací no crec útil reproduir, vegeu Palau 368201. Els volums on no he trobat cap menció ni al·lusió als jueus són els núms. 4, 6, 8, 9 i 10. JOSEPH JACOBS, *An Inquiry into the Sources of the History of the Jews in Spain*, Londres 1894, pàg. 242, va reproduir les indicacions dels índexs d'alguns volums, molt incompletes. ALFRED MOREL-FATIO, *Notes et documents pour servir à l'histoire des juifs des Baléares, sous la domination aragonaise, du XIII au XV siècle*, "Revue des Etudes Juives" 4, París 1882, pàgs. 31-56, aprofità el material dels volums 21 i 22, referents a Mallorca.
2. JOSÉ AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*, Madrid, 3 vol., 1875-1876. Els volums del V.L. que cita són els núms. 2, 7, 13 i 16, a les pàgs. 395, 430 i 433 del vol. I; pàgs. 163, 370 i 402 del vol. II, i pàg. 17 del vol. III, de la primera edició. Les altres edicions i reimpressions tenen índexs complets.
3. FRITZ BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, Erster Teil, Berlín 1929, pàgs. 5, 7, 23, 344 i 790. A l'índex de la pàg. 1173 només consta la primera referència. Menciona el V.L., de passada, a la primera pàgina de la introducció. Als seus anteriors *Studien zur Geschichte der Juden im Königreich Aragonien während des 13. und 14. Jahrhunderts*, Berlín 1913, l'havia citat també cinc vegades, pàgs. 11, 79, 83, 163 i 165. En conjunt, els volums del V.L. que semblaria que Baer consultà són els núms. 11, 12, 13, 16, 18 i 22; però es pot dubtar que ho fes directament, perquè la cita de la pàgina 163 dels *Studien* no té res a veure amb els jueus, i és presa d'un complement erudit, particular del P. Fidel Fita, expressat al "Boletín de la Real Academia de la Historia" 36, Madrid 1900, pàgs. 386.
4. La biografia bàsica del P. Villanueva, encara que molt sumària, continua essent la del seu coetani JUSTO-PASTOR FUSTER, *Biblioteca Valenciana*, vol. 2, València 1830, pàgs. 436-439.
5. Algunes còpies de documents i manuscrits fetes pel P. Villanueva serviren per omplir volums del *Memorial Histórico Español* i de las *Memorias de la Real Academia de la Historia*. Vegeu Z. GARCÍA VILLADA, *Material inédito del "Viaje Literario a las Iglesias de España"*, por Jaime Villanueva, "Razón y Fe" 47, Madrid 1917, pàgs. 48-55.
6. També foren publicades a l'*Espanya Sagrada*, vol. 43, Madrid 1819, pàgs. 477-480. Les menciona Baer, *Die Juden...*, núm. 8.
7. També foren publicades a l'*Espanya Sagrada*, vol. 43, Madrid 1819, pàgs. 482-484.
8. La donació, coneguda únicament per una còpia en un cartulari molt tardà, conté anomalies que la fan sospitosa de falsificació. La menciona Baer, *Die Juden...*, núm. 10, que la té per autèntica. Una nova publicació, en el "Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura" 37, 1961, pàgs. 177-178.
9. Baer, *Die Juden...*, núm. 33.
10. Les constitucions de la Pau i Treva de 1225 ja havien estat publicades per Baluze al núm. 502 de l'apèndix de la *Marca Hispanica*. El text copiat pel P. Villanueva és més complet. L'edició més solvent sembla que és la de les *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, Madrid, tomo I, 1896, pàgs. 102-112.

11. Una altra edició és la que aparegué com si hagués estat preparada per PILAR LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, *Costumbres de Lérida*, Barcelona 1946.
12. Cal no confondre aquest manament adreçat als oficials reials de Girona amb les constitucions sobre usures dels jueus, de l'any anterior, publicades per Baluze, núm. 507, i a les *Cortes...*, pàgs. 120-122. Han estat assenyalades per JEAN RÉGNÉ, *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents 1213-1327*, Jerusalem 1978, núms. 4 i 5.
13. El manuscrit d'on el P. Villanueva copià les constitucions sinodals lleidatanes és del segle XV. No foren recollides per PEDRO SANAHUJA, *Lérida en sus luchas por la Fe. (Judíos, moros, conversos, Inquisición y moriscos)*, Lleida 1946.
14. Aquest i els altres cinc documents del llibre de privilegis de l'aljama de Mallorca foren ressenyats i publicats, juntament amb tota la col·lecció, per FIDEL FITA; GABRIEL LLABRÉS, *Privilegios de los hebreos mallorquines en el Código Pueyo*, "Boletín de la Real Academia de la Historia" 36, Madrid 1900, pàgs. 15ss. Cfr. Régné, *op. cit.*, núm. 36. Aquest primer privilegi tornà a ser publicat per ANTONIO PONS, *Los Judíos del Reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*, Palma de Mallorca 1984, vol. II, pàg. 414.
15. Aquest i els altres privilegis reials als ciutadans de Mallorca foren estudiats i resumits per JOSÉ MARÍA QUADRADO, *Privilegios y Franquicias de Mallorca*, Palma de Mallorca 1894. Cfr. Régné, *op. cit.*, núm. 37.
16. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 43.
17. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 45.
18. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 46. El resum o menció que el P. Villanueva fa d'aquest privilegi no és correcte (22, 251).
19. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 51.
20. L'acta ha estat reproduïda diverses vegades, sempre segons el text publicat pel P. Villanueva. Ha estat traduïda al català per Eduard Feliu dins el llibre *Disputa de Barcelona de 1263 entre mestre Mossé de Girona i fra Pau Cristià*, Barcelona, 1985, pàgs. 65-69. Mencionada per Régné, *op. cit.*, núm. 207.
21. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 323.
22. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 560, que li atribueix la data 18 d'agost.
23. Citat per Régné, *op. cit.*, núm. 617. Tornat a publicar per Pons, *op. cit.*, vol. II, pàg. 418, sense convertir l'any de l'Encarnació que hi consta, 1274.
24. El text publicat pel P. Villanueva és mutilat, per errata d'impremta o per alguna altra raó. Essent un privilegi de Jaume II de Mallorca, no és al catàleg de Régné, tot i que bé n'hi ha d'altres.
25. El privilegi tornà a ser publicat per Pons, *op. cit.*, vol. II, pàg. 424-425. La creació del call dels jueus de Mallorca, entre 1290 i 1300, ha estat explicada per GABRIEL LLOMPART; JAUME RIERA I SANS, *La "Historia de Sancta Fide Catholica" de Benet Espanyol (1548). La primera història dels jueus de la ciutat de Mallorca*, "Fontes Rerum Balearium" 3, Palma de Mallorca 1979-1980, pàgs. 141-194, especialment pàg. 155-157.
26. Els privilegis foren al·ludits per Régné, *op. cit.*, núm. 2763, tot i tractar-se d'un document de Jaume II de Mallorca. No en parla JOSEP MASCARÓ PASARIUS, *Los judíos de Menorca en la Baja Edad Media (El siglo XIV)*, "Revista de Menorca" 74, Maó 1983, pàgs. 241-281.
27. Les constitucions sinodals tortosines referents a jueus no foren recollides per FRANCESC CARRERAS Y CANDI, *L'aljama de jueus de Tortosa*, Barcelona 1928.
28. El privilegi fou tornat a publicar per Fita-Llabrés, *op. cit.*, pàgs. 139-142, i per Pons, *op. cit.*, vol. II, pàgs. 460-461. Juntament amb el següent fou comentat per Llompart-Riera, *op. cit.*, pàg. 170.

29. La carta tornà a ser publicada per Pons, *op. cit.*, vol. II, pàg. 472, sense convertir l'any de l'Encarnació que hi consta, 1327.
30. L'estatut tornà a ser publicat al "Boletín de la Real Academia de la Historia" 36, Madrid 1900, pàgs. 400-401.
31. La relació i les cartes foren reproduïdes per Amador de los Ríos i d'altres. *Cfr.* "Calls" I, Tàrrrega 1986, pàg. 49, nota 4.
32. Mencionada per Baer, *op. cit.*, núm. 485. Villanueva la transcriví de l'original conservat al convent de dominicans de Palma. Segons una altra còpia conservada a Mallorca, fou publicada per ANTONI PONS, *Constitucions e ordinacions del regne de Mallorca (S. XIII-XV)*, vol. II, Ciutat de Mallorca 1934, pàgs. 201-213. La matriu registral és a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 2416, fol. 60. Cal no confondre aquesta constitució de 1413, especial per a Mallorca, amb la pragmàtica general del mateix Rei, del 23 de juliol de 1415, que posava en vigor les disposicions de la butlla de Benet XIII, sense mencionar aquesta.
33. El manuscrit d'on fou copiada la versió catalana del tractat de Jeroni de Santa Fe no ha estat localitzat. Tampoc no ha estat tornada a publicar i a penes si ha estat mencionada.
34. El còdex que conté el text publicat pel P. Villanueva és l'actual núm. 593 de la Biblioteca Universitària de València. Precedeix l'*Scrutinium Scripturarum* de Pablo de Santa Maria; per tant, no pot ser anterior a 1434. Ha estat tornat a publicar per JOSEP HERNANDO I DELGADO, *Versions catalanes de la Resposta de rabi Isaac a la lletra del rabi Samuel sobre el Messies esperat*, dins *Occidens, Homenatge a J. Lladonosa*, Barcelona 1985, pàgines 37-47.
35. El còdex fou descrit i extractat novament per E. ARDERIU Y VALLS, *Un códice de Lérida, "Llibre de notes antigues per memòria"*, "Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos" 9, Madrid 1903, pàgs. 424ss. Avui té el núm. 18.496 de la Biblioteca Nacional de Madrid.
36. El text bíblic d'aquest jurament, el mateix del còdex vist pel P. Villanueva, fou descrit per JOSÉ-MARÍA MILLÁS VALLICROSA, *Un antiguo texto de juramento para los judíos mallorquines*, "Sefarad" 21, Madrid-Barcelona 1961, pàgs. 65-66, amb una làmina. Millàs ignorava que hagués estat assenyalat feia més de cent anys.
37. Tinc per segur que es tracta del manuscrit núm. 42 de la Biblioteca de Catalunya. L'obra fou impresa al segle passat, sencera, dues vegades, i incompleta, una altra; però encara no se n'ha publicat una edició crítica.
38. La descripció del P. Villanueva coincideix exactament amb el núm. 39 de la Biblioteca de Catalunya, cosa que no és indicada pels autors del catàleg publicat al "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya" 3, Barcelona 1916, pàgs. 95-96. Fou estudiat o descrit per JOSÉ MARÍA MILLÁS VALLICROSA, *Una traducció catalana de las Tablas astronómicas (1361) de Jacob ben David Yomtob de Perpiñán*, "Sefarad" 19, Madrid-Barcelona 1959, pàgs. 365-371.
39. Una bona part del material inquisitorial que es guardava al convent de dominicans de Barcelona, i en concret aquest procés, desaparegué el segle passat. No em consta que s'hagi publicat cap més notícia del procés contra Salomó Alatzar. *Cfr.* Baer, *op. cit.*, pàg. 344.
40. La butlla de Benet XIII fou publicada i traduïda, segons aquest original, per RAMÓN O'CALLAGHAN, dins els seus *Anales de Tortosa*, vol. III, Tortosa 1888, pàgs. 76-94. Segons altres còpies fou publicada per Amador de los Ríos, *op. cit.*, pàgs. 970-985 (de l'edició de 1973), i per ANTONIO PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, vol. II, Madrid-Barcelona 1957, pàgs. 597-608.

41. *Cfr.* F. CANTERA; J.M. MILLÁS, *Las Inscripciones Hebraicas de España*, Madrid 1956, núm. 196, 197 i 275. Estant a Barcelona, el P. Villanueva visità un edifici situat dins l'antic call dels jueus perquè li digueren, i ell s'ho cregué, que havia estat el primitiu convent de dominicans del segle XIII. Per la descripció que en fa (17, 207), sembla que visità la casa de l'actual núm. 7 del carrer de Sant Domingo, que correspon a la sinagoga major dels segles XIII i XIV.
42. El document de 1207 seria publicat pel P. Fidel Fita. *Cfr.* *Per a una història de la Girona jueva*, vol. I, Girona 1988, pàgs. 141-143, i vol. II, pàgs. 463-465.
43. El còdex, després d'haver estat restaurat, fou utilitzat per Pacios per a l'edició de les actes.
44. No s'ha publicat el catàleg complet dels manuscrits conservats a la Biblioteca Pública de Girona, i ignoro si aquest hi és. De totes maneres, no se'n parla al treball de divulgació aparegut a la "Revista de Gerona" any 8, núm. 18, 1962, pàgs. 37-40.
45. El manuscrit vist pel P. Villanueva té avui el núm. 37 del fons de Sant Cugat conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Fou publicat per FRANCISCA VENDRELL, *La obra polémica antijudaica de fray Bernardo Oliver, "Sefarad"* 5, Madrid-Barcelona 1945, pàgs. 303-336.
46. Els dos manuscrits es troben avui a la Biblioteca Provincial de Tarragona, amb els núms. 89 i 55. El segon fou mal identificat per J. DOMÍNGUEZ BORDONA, *El escritorio y la primitiva biblioteca de Santos Creus*, Tarragona 1952, pàg. 57.
47. El manuscrit es troba avui a la Biblioteca de Catalunya, núm. 20. El catàleg publicat al "Butlletí de la Biblioteca de Catalunya" 2, Barcelona 1915, pàgs. 110-111, no n'indica la procedència ni la descripció del P. Villanueva. Sobre aquesta cèlebre carta de rabí Samuel a rabí Issach, que encara avui no ha estat estudiada exhaustivament, ni tan sols en la seva difusió hispànica, el P. Villanueva n'indicà el material següent: un fragment en llatí (14, 175), una versió castellana, comentada i complementada per fray Alonso de Esquivel, amb el títol *Desengaño de judíos* (18, 195-197), i dos manuscrits de la versió catalana de la resposta de rabí Issach, l'un al convent de jerònims de València (2, 132-133; 18, 220), i un altre al convent de carmelitans descalços de Barcelona (18, 220-221). A part, féu l'edició del text català de la resposta segons el primer dels manuscrits mencionats (2, 216-223), i una fugissera al·lusió (22, 250-251). També hi ha unes notes bibliogràfiques del seu germà Joaquim-Llorenç (2, 141-142).
48. És el núm. 11.522 de la Biblioteca Nacional de Madrid. N'hi ha una edició incunable, on l'obra és falsament atribuïda a sant Pere Pasqual.
49. És el núm. 75 de la Biblioteca Universitària de Barcelona.
50. Està datada el 26 de maig de 1232, i fou publicada per JOSÉ RIUS SERRA, *Diplomatario de San Raimundo de Peñafort*, Barcelona 1954, pàgs. 12-13. També menciona una enquesta contra jueus, l'any 1237, decretada en un concili de Lleida (16, 138), però és una confusió, i cal corregir "judíos" per "herejes". *Cfr.* *Histoire Générale de Languedoc*, vol. 6, Tolosa 1879, pàg. 702.
51. Publicada a les *Cortes de los antiguos reinos...*, vol. I, Madrid 1896, pàgs. 217-218.
52. A aquesta mateixa qüestió es deu referir el document publicat per Pons, *op. cit.*, vol. II, pàg. 425. Vegeu també el "Boletín de la Real Academia de la Historia" 36, Madrid 1900, pàgs. 33-35.
53. Publicada per Pons, *op. cit.*, vol. I, pàg. 523.
54. El document al·ludit fou publicat per Pons, *Constituciones...*, vol. II, pàgines 11-12, i novament per ell mateix a *Judíos...*, vol. II, pàg. 430. Ací n'hi afegeix dos més, sobre les multes imposades a cinc jueus per tal motiu: pàgs. 430-432.

55. Les publicacions posteriors d'aquesta mateixa ordinació estan indicades al volum col·lectiu *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*, Barcelona 1988, pàgina 301, nota 32.
56. Una presentació de Guillem Mascaró i de la seva crònica, avui a la Biblioteca de Catalunya, es pot llegir als 'Èstudis Universitaris Catalans' 24, Barcelona 1980, pàgs. 115-120.
57. Sobre aquest episodi *cfr. Per a una història...*, pàgs. 66-68.
58. Per a l'original, *cfr. supra* nota 40. No tinc més notícies de la còpia aleshores conservada a Sogorb. La versió catalana de València sembla que s'ha perdut, perquè feia costat a les constitucions conciliars tarraconenses, i no es troba a cap dels manuscrits actualment coneguts.
59. Aquestes disposicions foren publicades íntegres per Sanahuja, *op. cit.*, pàgines 202-205. Són similars, però no idèntiques, a les publicades a "Sefarad" 18, Madrid-Barcelona 1958, pàgs. 77-82.
60. La crònica d'Alfonsello continua inèdita en la seva integritat, i no sé de ningú que hagi aprofitat aquestes dues notícies.
61. Sobre aquest pretès miracle *cfr. Per a una història...*, pàgs. 57-58.